

BODNÁR-KIRÁLY TIBOR

A TRADÍCIÓ ÉS AZ INNOVÁCIÓ TUDOMÁNY-
TÖRTÉNETI LÁTKÉPE – BESZÁMOLÓ
A SCIENCE BETWEEN TRADITION AND INNOVATION:
HISTORICAL PERSPECTIVES NEMZETKÖZI
WORKSHOPRÓL

„A tudományos tudás áramlásának mintázatai Magyarországon, 1770–1830” Tudománytörténeti Kutatócsoport 2019. május 28–29. napjain konferenciát szervezett *Science between Tradition and Innovation: Historical Perspectives* címmel az ELTE Szekfü Gyula Könyvtárában. A konferencián magyar, cseh, osztrák és német vendégek, valamint az ELTE BTK Történeti Intézetének munkatársai angol és német nyelvű előadásai hangzottak el. A konferencia fő célja az volt, hogy a mai tudomány- és kultúrtörténet egyik aktuális kérdéskörének, a hagyomány és innováció problémájának kelet-közép-európai kontextusait megvilágítsa. Az előadások többségében a kora újkori tudományosság gyakran átmenetinek minősített, 18. századi periódusára koncentráltak. A tematikus panelek és előadások a hosszú tizennyolcadik század történeti és elméleti kereteit vizsgálták, különös figyelmet fordítva a fogalomhasználat, a tudományos gyakorlatok, a tudástermelés, a transzferfolyamatok és ezek szaktudományokra lebontott vonatkozásaira.

Kulcsszavak: hagyomány, innováció, tudománytörténet, művelődéstörténet, tudástermelés, tudástranszfer, tudáskommunikáció

CONFERENCE REVIEW ON THE WORKSHOP OF SCIENCE BETWEEN TRADITION AND INNOVATION: HISTORICAL PERSPECTIVES. On 28th and 29th of May 2019 'The Patterns of the Circulation of Scientific Knowledge in Hungary, 1770–1830' research group organized the conference on *Science between Tradition and Innovation: Historical Perspectives* in Szekfü Gyula Library (Eötvös Loránd University, Budapest). The programme of the conference was based on the English and German papers of the Hungarian, Czech, Austrian and German guests and the members of the research group of history of science at Eötvös Loránd University Institute of History. The principle aim of the conference was to negotiate the East-Central European context of the problem of tradition and innovation which has become well-known in recent studies of history of science and cultural history. Periodically, the conference framed the frequently underrated, eighteenth-century period of early modern scientific culture. The thematic panels and papers investigated the historical and analytical implications of the long eighteenth century paying special attention to such questions as of the use of concepts, scientific practices, knowledge production, transfer processes, and scientific disciplines.

Keywords: Tradition, Innovation, history of science, cultural history, knowledge production, transfer of knowledge, communication of knowledge

Sciences between Tradition and Innovation – Historical Perspectives / Wissenschaften zwischen Tradition und Innovation – Historische Perspektiven címmel az ELTE BTK Történeti Intézetének „A tudományos tudás áramlásának mintázatai Magyarországon,

1770–1830” NKFIH Tudománytörténeti Kutatócsoportja (NKFIH K_16 119577) magyar, cseh, német, osztrák vendég előadók részvételével nemzetközi workshopot szervezett 2019. május 28–29-én. A kétnapos ülés az NKFIH kutatási projekt, valamint az ELTE Tématerületi Kiválósági Program Reziliencia Alprojekt (20460-3/2018/FEKUSTRAT) támogatásával valósult meg. A workshop témamegjelölésében a tudomány- és kultúrtörténet-írásból ismert tradíció és innováció kelet-közép-európai értelmezhetősége állt. Az előadások többségében a kora újkori tudományosság gyakran átmenetinek minősített, 18. századi periódusára koncentráltak. A tematikus szekciók pedig elsősorban a fogalomhasználattal, a korabeli tudástermelés gyakorlatával, illetve a recepció- és tudománytörténeti értékelésekkel kapcsolatos kérdéseket és ezek szaktudományokra lebontott vonatkozásait elemezték.

A tradíció és innováció fogalmi dichotómiája ebben az értelemben közvetlenül kapcsolódott azokhoz a 18. századi kutatási eredményekhez, amelyek az érvényben lévő tudást, tudományosságot meghatározó vonatkoztatási keretek, gyakorlatok kulturális cserefolyamatait, a régi és a modern tendenciák szembeállítását vagy ezek kontinuitását hangsúlyozták. Sonkoly Gábor dékáni nyitóbeszédét, valamint Krász Lilla hivatalos köszöntőjét követően ennek a közös vonatkoztatási keretnek adott átfogó, egészen a fogalmi, szemantikai különbségekig lenyúló értelmezést az első nap szakmai részét felvezető plenáris előadás. Az egykori göttingeni Max-Planck-Institut für Geschichte, majd a berlini Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte vezető munkatársa, Hans Erich Bödeker előadásában (*Gelehrsamkeit als aufklärerische epistemische Kultur: Ideale – Strategien – Praktiken*) hangsúlyozta, hogy a 18. században a tudomány (*Wissenschaft*) és a tudományosság (*Gelehrsamkeit*) elsőként német területen érzékelhető fogalmi szétválása további folyamatokkal egészült ki: úgymint 1. a tudományfogalom belső hierarchiáját és különböző forrásait (*Wissenschaft, Gelehrsamkeit, Kunst*) leképező egyes és többes számú használat elterjedése; 2. a természetrajz és természetfilozófia (*historia naturalis, philosophia naturalis*) kiszorulása a tudomány addigra meglehetősen teoretikus és zárt definíciójából, valamint 3. a szubjektív nézőpontot felcserélő objektív és tárgyilagos perspektíva megerősödése a tudás és tudományosság értelmezésében. Ezeket komolyan véve, az előadás zárószakaszában Bödeker amellet érvelt, hogy pontosan ezen nem modern tendenciákból fakadóan érdemes elkerülni azt a gyakori anakronizmust, amely a felvilágosodás tudományossága kapcsán diszciplínákról, Immanuel Kant kivételes teljesítményére hivatkozva pedig a tudomány modern fogalmáról beszél. Emellett külön kezeli a tudományt és a kutatói gyakorlatot, miközben a praxis alapjaként tekint a természettudományos megfigyelésre. Holott a tudomány státusza és a professzionalizálódó praxis ekkor még nem került közös nevezőre.

A felvezetés problémáihoz az első tematikus szekció a praxis oldaláról kapcsolódott. A négy előadás a tudós gyakorlatban megkerülhetetlen szerepet játszó tudástermelés és tudástranszferek egyéni és intézményi aspektusait járta körbe. A konferencia mottóját tekintve pedig inkább a tudományosság tradíciói teremtettek további belső koheren-

ciát az egyes prezentációk között. A tradíció ebben az értelemben tehát nem a tudománytörténet által utólag értelmezett kategóriaként, hanem kontextuális jellemzőként, adottságként került elő, amelynek a kortárs szereplők és aktorok csak elvétve voltak tudatában, és amelyet leginkább saját intencióikat követve használtak vagy használtak ki. Ebben az összefüggésben különösen tanulságosnak bizonyult Láng Benedek előadása, amely a középkor és a kora újkor egyetemes tudományos projektjének, az univerzális nyelv megteremtésének európai és magyarországi referenciáit elemezte. Az elsősorban a jelrendszerek történeti léptékváltásaira koncentráló prezentáció egyszerre reflektált a jelölőnyelv történeti alakváltozataira, valamint ezek belső feszültségeire, miközben egyértelművé tette azt is, hogy a felvilágosodás időszakára már egyértelműen utópikusnak, történeti szempontból pedig meglehetősen sikertelennek minősülő törekvés utóélete a 20. században is nyomon követhető az eszperantó nyelv történetében. Hasonlóan Láng előadásához, Kontler László is európai összefüggésekbe ágyazva tálalta Hell Miksa (1720–1792) nem megvalósult tudományos akadémiai tervzetét, amely szerencsés találkozása lehetett volna a jezsuita tudós személyes ambícióinak, valamint a Bécset az európai tudományosság térképére visszahelyező Habsburg-törekvéseknek. Kontler előadása jó arányokkal ábrázolta a jezsuita tudományos tradíció és a kormányzati reform-innovációs folyamat elcsúszását és észszerű korlátait, amely értelemszerűen befolyásolta Hell udvari és tudományos karrierjét. Habár ezen elcsúszásokat inkább a jezsuita tradíció és a kormányzati igények különbségeire, mintsem a tudományos kultúrában végbemenő léptékváltásokra vezette vissza. Gurka Dezső előadása az eddigiekkel szemben a tradíció tudásáramlásban betöltött szerepét hangsúlyozta. A peregrinációkutatás szempontjából is tanulságos prezentációban Gurka a posztkantianus filozófia, különösen Fichte és Schelling magyarországi és erdélyi recepcióját elemezte a Jénai Ásványtani Társaság tagjainak, Bodó Sámuel (?–?) és Jakob Joseph Winterl (1739–1809) mineralógiai és kémiai rendszerépítési törekvéseiben. A következtetésben pedig hangsúlyozta, hogy mind Bodó, mind Winterl azon ritka példák közé sorolható, amikor a kulturális importfolyamatok valamilyen módon visszajutnak az eredeti kiinduló közegbe. Hasonlóan Gurka Dezsőhöz, a szekció utolsó előadójakét Főríz Gergely is a tradíció egy lehetséges felhasználását mutatta be Tobias Gottfried Schröer (1791–1850) populáris pedagógiai koncepciójában. A német eklektikus újhumanista képzési ideál felhasználásával Schröer Goethe idealizálásán keresztül végül eljutott a humanista kultúrákőzvetítés általános programjáig, amely ekkor már nem csupán pedagógiai, esztétikai fel-fogásként, hanem morális tartalmából fakadóan a felvilágosodás eszmei kontextusának megfelelően identikus elemként is értelmezhetővé vált.

A vitaszakaszt követően a második szekció az ismeretszerzés szemszögeit, módszereit és gyakorlatait elemezte. A három előadás, habár eltérő előfeltevésekből indult ki, szoros kapcsolatot mutatott abban az értelemben, hogy valamennyi előadó a tradícióból az innovációba, de legalábbis az innováció felé történő lépést problematizálta. Inkább alulnézeti és mikrotörténeti megközelítést alkalmazva tette ezt Kurucz György előadása,

amely a tapasztalati ismeretek és megfigyelések standardizálására szolgáló utazási instrukciókat elemezte a georgikoni tanárok, Gerics Pál (1792–1868) és Lehrmann József (1791–1845) technológiai utazásainak példáján. Kurucz fő tézise azon a megállapításon alapult, miszerint a Georgikon két tanára, Gerics és Lehrmann saját kompetenciakörükre szabott instrukciók segítségével térképezték fel a különböző mintagazdaságokat az 1820 és 1825 között a német fejedelemségeket, Nagy-Britanniát, az Egyesült Tartományokat, Svájcot, Franciaországot és Itáliát is magába foglaló európai utazásaik során. Az instrukciók szövegei ugyanakkor jól mintázták a *sentimental journey*ből a *technological journey*be való átlépés folyamatát. Ahogy Kurucz javasolta, ugyanakkor ezeket a szövegeket nem az utazók személyes törekvéseiként, hanem annak a szellemi örökségnek részeként érdemes értékelni, amelyet gróf Festetics György (1755–1819), majd aztán az utazások időszakában már a fiú, gróf Festetics László (1785–1846) halmozott fel és közvetített, és amely a 18–19. század fordulóját követően már egyértelműen a szakosodás és professzionalizáció tendenciáit mutatta. Az ezt követő előadás inkább az innovációba való átlépés gátjaira és korlátjaira fókuszált. Bodnár-Király Tibor prezentációja a statisztikatudomány késő 18. századi innovációjának paradox mivoltát hangsúlyozta, amelyről a szakirodalom egy pozitívista olvasatot kialakítva, mint módszertani megújulásról szokott megemlékezni. Bodnár-Király fő tézise azon alapult, hogy a schlözeri statisztikatudomány 18. századi megjelenésekor a kutatás általában két fontos körülményt is ignorál, amelyek ellentmondanak ennek a fejlődéstörténeti tézisnek. Az első szerint a statisztika új tudományként ekkor még módszertanában is nagyon közel állt a versenytársnak számító politikai geográfához és történettudományhoz. A recepció így kevésbé a módszertani elkülönülést alapozta meg. A kortársak (Pray György, Vályi András, Martin Schwartner) megjegyzéseit olvasva sokkal inkább az alapvető problémának számító adat- és információminőség standardizálódása tűnt meghatározónak. Ennek *modus vivendi*je pedig a régi és régi-új adatgyűjtési technológiák (összehasonlítás, kiegészítés, kérdőívezés, személyes megfigyelés és számtani következtetés) kombinálása volt. Ez a fajta mérsékelt, a tradicionalitás közegeiben kialakult innováció, szemben a modern tudományosság önképét meghatározó módszertani fejlődéssel, tehát a tudományosság gyakorlatának összefüggéseiben nyert értelmet, miközben nem egy kitüntetett tudásterület teljesítménye volt. A szekció utolsó előadásában végül Balogh Piroska, hasonlóan a korábbi előadókhoz, a göttingeni tudástranszferek recepcióját és kreatív felhasználását vizsgálta Schedius Lajos (1768–1847), Johann Christian Engel (1770–1814) és Budai Ézsaiás (1766–1841) munkásságában. Az esztétikai, a történelmi és a klasszika-filológiai koncepciók elemzésével Balogh sikeresen cáfolta, hogy szereplői a göttingeni tudástranszfer egyoldalú átvételében lettek volna érdekeltek. Az előadó a recepciótörténet hagyományos szemléletét meghaladva elsősorban adaptációról beszélt. Ily módon lehetősége nyílt a szinte elfeledett szövegek összetettségének és a bennük kirajzolódó markáns egyéni koncepciók hangsúlyozására is: Schedius esetében ez egy önálló esztétikai rendszer kialakítását, Engelnél Ma-

gyarország történetének új szempontú megírását, míg Budainál a klasszika-filológia és a tudománytörténet összekapcsolását jelentette. Azaz Göttingen az innovációba való átlépés felől nézve elsősorban nem azonosulási mintaként, hanem fontos motivációs tényezőként kapott szerepet.

A nap utolsó szekciójában a tudás episztemikus karaktere, valamint az orvosi írásmódok (*medical writing*) kultúr- és antropológiatörténeti koncepciója került a középpontba. Az eltérő megközelítést követő előadások a kora újkori orvosi tudás és *medicina* természetét, kontingenciáit, valamint a praxis és a tradíció viszonyát hangsúlyozták. Az innováció kérdése legegyértelműbb módon a második előadásban került előtérbe. Sonia Horn az orvostörténet-írás nézőpontjából közelítve elsősorban arra volt kíváncsi, hogy miként fest az ausztriai orvoslás 18–19. századi története, ha a tradíció és innováció analitikus szempontjai felől közelítünk. A számos szemléleti, módszertani, historiográfiai kérdést és részletet érintő prezentációjában Horn amellet érvelt, hogy a tradíció és innováció kategóriák miközben látszólag jól működnek a 18. századi hagyományosabb szemléletű reformtörekvések értékelésekor, addig a 19. század időszakában sokszor már nem egyértelmű, mi minősül innovációnak, ehhez viszonyítva pedig hol jelölhető ki a tradíció határai. Ha azonban olyan jelenségekre koncentrálnunk, mint az egyetemi oktatás átalakulása, az esetleírások és a tudományos kommunikáció kapcsolatának fejlődése vagy a felhalmozott empirikus esetek (*big data*) kiértékelése, akkor az innováció kevésbé szembetűnő hatásaival is szembesülhetünk. A panel tematikájához a diskurzustörténet felől kapcsolódott a prágai Károly Egyetemről érkező Karel Černý esettanulmánya, amely az orvosi tudás epizódyszerű akadémikus megfogalmazását mutatta be két 17. századi, németalföldi orvos, fizikus Jan Baptist van Helmont (1580–1644) és Cornelis Bontekoe (1644–1685) példáján. Černý tézise szerint a két szerző innovatív koncepciója a klasszikus orvoslás hagyományaival és szerzői tekintélyeivel szemben fogalmazódott meg. Ezzel pedig a retorika szabályainak engedelmessé válva az orvoslás rivális tradíciói közötti ellentmondás került előtérbe. Ez a gyakorlatban a paracelsusi orvoslás reintegrációját és bizonyos szintű összeegyeztetését jelentette a hagyományos hippokratészi-galénoszi keretekkel. A szekció utolsó előadójaként, Krász Lilla az orvosi írásmódok történeti-antropológiai dimenzióit elemezte a 18. század utolsó harmadának magyarországi orvosi jelentéseiben. A Mária Terézia és II. József uralkodása alatt kibontakozó egészségügyi reformfolyamat, valamint az állami bürokrácia fejlődésének következtében ugyanis egy új típusú orvosi-adminisztrációs írásmód jelent meg. A korabeli orvosi kultúra és betegségleírások változását megragadó szociokulturális, információ- és médiatörténeti, valamint episztemológiai összefüggések elemzésén keresztül az előadás a forma mint írásmód, valamint bürokratizált, episztemikus tér és a tartalom mint orvosi megfigyelés viszonyára és feszültségére kérdezett rá. A gazdag empirikus példákat felvonultató előadás ugyanakkor jól érzékeltette, hogy a felülről érkező innovációs stratégiák miként hatnak az orvosi írásmódra, egyúttal miként konzerválják azt az összetett gyakorlatot, amelyet a praktizáló orvosok a betegágy melletti

megfigyelések, betegségleírások, időjárás- és klimatikus megfigyelések stb. során napi szinten is követtek. A vitaszakaszban az egész nap reflexiójaként kérdésként merült fel a tudománytörténet-írás kelet- és nyugat-európai nézőpontja közötti különbség, amely nagyban befolyásolja az innováció és tradíció értékelését. A szekció résztvevői válaszukban egységesen a nemzeti történetírás nézőpontjának meghaladását, egyúttal a regionális tudástermelés vizsgálatának fontosságát hangsúlyozták.

A workshop utolsó napja a nyitó előadásból és három további prezentációból állt. A plenáris előadást (Synchronisation) a Lichtenberg-Kolleg, The Göttingen Institute for Advanced Study munkatársa, Martin Gierl tartotta. Gierl tudománytörténeti szempontból értékelte át a tradíció és innováció kapcsolatát. Érdeklődése pedig, szemben a genealogikus megközelítésekkel, elsősorban a „köztestre” irányult, azaz arra, ami a tradíció és innováció között zajlik. Értelmezése szerint a tradíció így nem más, mint megörökölt struktúra, amely történelmi példákkal igazolva három logikai folyamat megléte esetén alakulhat azzá az új valamivé, amit általában már innovációként tartunk számon. Az első lépés ebbe az irányba a szinkronizáció folyamata. Ekkor a különböző vitakultúrák (Gierl példáján a pietista állásponttal vitatkozó különböző ortodox lutheránus felfogások) egy közös kommunikációs térbe rendeződnek össze. Majd ezen kommunikációs terek közös algoritmizálása és rendszerezése (pl. Gatterer társaságszervező tevékenysége) hozzá létre később azt a technológiai szintet, amely gyakran már szakfolyóiratok, tudásterületek, diszciplínák vagy a korai intézmények formájában jelenik meg számunkra. Végül a következő folyamatot jelentő evolúció eléréséig (pl. egy akadémitizációs folyamat beindulásáig) Gierl szerint a korábbi három jelenség (szinkronizáció, kommunikáció, technológia) együttes koordinációja vezethet el. Gierl válaszkísérletében az előző nap plenáris előadásában felvetett problémákra reflektált. Majd megállapította, hogy a kontextuális megközelítés szélesítése és a strukturális tényezők értelmezése hosszabb távon elengedhetetlen a jövő tudománytörténet-írása számára. Gierl hipotézise a vitaszakaszban további kérdéseket kapott. Egyrészt az evolúció fogalom teleologikus jelentése miatt felvetődött, hogy van-e az innovációnak teleológiája? Illetve szintén kérdésként fogalmazódott meg, hogy a kortársak korlátozott nézőpontja miként hozható közös nevezőre a tudományos innovációval?

Az utolsó tematikus szekció az antropológiai tudásterület és az etnológiai ismeretek magyarországi recepcióját, valamint a disszemináció kérdését tárgyalta. A három előadás szorosabb értelemben a kulturális fordítás, az adaptáció és tudáspopularizáció problémáiba is betekintést nyújtott. Míg Sz. Kristóf Ildikó előadása James Cook (1728–1779) utazásainak három (vagy négy) katolikus és protestáns szerzőktől származó magyarországi fordításaival, kompilációival foglalkozott, addig Andrea Seidler és Szilágyi Márton a német és magyar nyelvű folyóirat-kultúra korpuszát elemezte. Sz. Kristóf szövegközpontú, mikrofilológiai megközelítése lépésről lépésre mutatta be azt a göttingeni hatásra meginduló antropológiai-etnológiai diskurzust, amelynek első szereplői éppen az általa vizsgált fordítások voltak, és amelyek vizsgálata ez idáig a

magyarországi tudomány- és antropológiatörténet vakfoltjai közé tartozott. A katolikus és protestáns fordítók, kompilátorok Európán túli nézőpontját a lapszerkesztő monarchiacentrikus nézőpontja váltotta fel. Az *Ungrisches Magazin* (1791–1793 között *Neue Ungrisches Magazin*) című folyóirat korpuszát vizsgálva Andrea Seidler számos idézettel támasztotta alá, hogy a szerkesztő Karl Gottlieb Windischnél (1725–1793) popularizált formában már a 18. század végén jelen volt a korai népességtudomány szemlélete (*Volkskunde*), amelyet ekkor még több tudásterület (pl. statisztika, geográfia, természetrajz, történelem) határolt. Windisch esetében ennek az érdeklődésnek kitüntetett szereplője volt a Monarchia déli, szlavóniai vidékén élő kis lélekszámú klementin lakosság, akiről a folyóirat második kötete több leírást és képi dokumentációt is közreadott. Ahogy Seidler hangsúlyozta, ezek a leírások a felvilágosodás korának természetrajzi és nemzetkarakterológiai diskurzusába egyaránt belesimultak és alapvetően a fiziológiai, erkölcsi és szociális tulajdonságok (testi jegyek, habitus, nyelv, ruházat, fegyverek) regisztrálásával foglalkoztak. A Windisch nevéhez köthető etnológiai ismeretek és szövegrendezési logika referált probléma maradt a szekció utolsó előadójának előadásában is. Szilágyi Márton érdeklődésének középpontjában az a módszertani kérdés állt, hogy az etnológiai tudástranszfer miként állítható szaktudományos és belletrisztikai célok szolgálatába. Eközben pedig milyen kontextuális és transzformációs folyamatok zajlanak. Szilágyi az eddigi kutatásokra hivatkozva hangsúlyozta, hogy Windisch szövegközlései nagy hatással voltak a magyar nyelvű folyóirat-kultúrára is. Míg azonban az első empirikus példát adó *Mindenes Gyűjtemény* francia referenciákból dolgozott, addig Pajor Gáspár (1766/67?–1840) *Urániája* a német mintát követte. Utóbbi esetben fontos különbség volt Pajor és Windisch lapja között, hogy Windisch kiadványa a populáris tudományosság felől is értelmezhető volt, az *Uránia* azonban ezt a popularizációs célt nem vallotta magáénak, sőt kifejezetten belletrisztikai célokra használta fel az *Ungrisches Magazin* közléseit.

A workshop végül Hans Erich Bödeker zárógondolataival ért véget. Bödeker az elmúlt másfél nap tanulságait összegezve megállapította, hogy habár a rendkívül érdekesítő előadások számos problémát hoztak felszínre a tradíció és innováció értelmezésével kapcsolatban, ezeknek a kérdéseknek jelen pillanatban nehezen lehetne közös értelmezői keretet adni. Ez csak a későbbi kutatások feladata lehet. A számos ok közül kiemelte a dichotómiaállítás gyakorlatát, amely elválasztja és szembeállítja egymással az olyan jelenségeket, mint a teória és praxis, folyamat és struktúra, egyén és intézmény, belső és külső. Holott ezek a különbségtételek nem voltak szükségszerűek a korban. Ezek a dualizmusok ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy a tradíció sosem volt teljesen koherens, hanem nagyrészt a kortársak konstrukcióiban képződött meg, miközben ezen konstrukciók recepciótörténete mindig individuális szinten zajlott. Bödeker véleménye szerint ugyanakkor ez a megállapítás igaznak tekinthető az innováció esetében is, amelynek eredete és tartalma, minden törekvés ellenére, sokszor homályban marad. Általános problémaként vetette fel, hogy a tradíció és innováció

kategóriái továbbá nehezen historizálhatók, analitikus eszközként mégis jó szolgálatot tehetnek, amennyiben a megfelelő kérdéseket tesszük fel a történeti korpusz számára. Véleménye szerint fontos lenne tehát a jövőben nagyobb figyelmet szentelni például a standardizáció folyamatának. Ennek során pedig pontosan megnézni, hogy mi zajlik két folyamat között, majd, hogy ezek a folyamatok végül miként segítik a struktúrák ki- és átalakulását. Bödeker zárógondolatait a szervezők bejelentése követte. Eszerint a workshop előadásai belátható időn belül tanulmánykötet formájában is olvashatók lesznek.